

KIPÇAK METİNLERİNDE ALLAH VE SIFATLARI İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI*

The Words Related to Allah and His Adjectives in Kipchak Texts

Pelin KOCAPINAR**

Dil Araştırmaları, Güz 2019/25: 97-113

Öz: Tarihi Kıpçak Türkçesinin, çeşitli sebeplere bağlı olarak Deşt-i Kıpçak bölgesinde, Mısır-Memlûk sahasında ve bugünkü Ukrayna civarında üç kolu bulunmaktadır. Deşt-i Kıpçak bölgesinde bulunan Codex Cumanicus'un yanı sıra, Mısır-Memlûk sahasında sözlükler, gramerler, edebî ve dinî eserler, askerlik ve veterinerlikle ilgili metinler yazılmış ve çevrilmiştir. 16-17. yüzyıllarda da Kırım, Romanya, Moldova, Polonya, Ukrayna bölgelerinde Ermeni harfli Kıpçak Türkçesiyle çeşitli eserler kaleme alınmıştır.

Üç bölgenin dili arasındaki benzerlikler ve farklılıklar dikkat çekicidir. Bu çalışmada Allah ve sıfatlarıyla ilgili kelimeler, Kıpçak Türkçesinin üç bölgesini yansıtan sözlüklerden yola çıkılarak dil yönüyle ve çeşitli yönlerden değerlendirilecektir. Bunun için Türkçede konu ile ilgili hangi kavramlardan yararlandığı, hangi dillerin ve eklerin kullanıldığı, eserlerde kelimelerin fonetik varyantları incelenecektir.

Böylece bölge ve din açısından yakın olan dönemlerin kelime hazinesiyle, farklı din ve bölge eserlerinin kelimeleri bu tür bir incelemeyle daha net görülecektir.

Anahtar Sözcükler: Tarihi Kıpçak Türkçesi, söz varlığı, Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi, Mısır-Memlûk sahası.

Abstract: There are three branches of the historical Kipchak Turkish, depending on various reasons, in the Dasht-i Kipchak region, in the Egyptian-Mamluk field and around today's Ukraine. Beside Codex Cumanicus in the Dasht-i Kipchak region, dictionaries, grammars, literary and religious works, texts related to military service and veterinary were written and translated in the Egyptian-Mamluk region. In the 16th and 17th centuries, various works were written with Qipchaq Turkish with Armenian letters in the regions of Crimea, Romania, Moldova, Poland and Ukraine.

Similarities and differences between the languages of the three regions are remarkable. In this study, the words related to Allah and his adjectives will be evaluated in terms of language and various aspects, is setted out from dictionaries that reflect the three regions of Kipchak Turkish. For this, in Turkish which concepts are benefited related to subject, which languages and affixes are used, phonetic variants of words will be examined in the works.

Thus, with the vocabulary of the periods that are close in terms of region and religion the words of different religion and region works will be seen more clearly with this kind of analysis.

Keywords: Historical Qipchaq Turkish, Vocabulary, Codex Cumanicus, Armenian Letter Qipchaq Turkish, Egypt-Mamluk field.

* 07-10 Mayıs 2019 tarihlerinde Ankara'da I. Uluslararası Multidisipliner Sosyal Bilimler Kongresi'nde (ICMUSS2019) sözlü olarak sunulan bildirinin genişletilip düzeltilmiş şeklidir.

** Dr. Öğretim Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Çankırı / TÜRKİYE. pelinkocapinar@karatekin.edu.tr. ORCID: 0000 0002 9752 725X Gönderim Tarihi: 06.07.2019/Kabul Tarihi: 22.07.2019

Giriş

Tarihî Kıpçak Türkçesinin, başta Moğol saldırıları olmak üzere çeşitli sebeplere bağlı olarak Deşt-i Kıpçak bölgesinde, Mısır-Memlûk sahasında ve bugünkü Ukrayna civarında üç kolu oluşmuştur. Bunlardan Deşt-i Kıpçak (Kıpçak bozkır) denilen bölgeden kalan önemli eser Codex Cumanicus, Avrupalı misyoner rahipler tarafından yazılmıştır. 16-17. yüzyıllarda da Kırım, Romanya, Moldavya, Polonya, Ukrayna bölgelerinde ise Ermeni Kıpçakçası da denilen Ermeni harfli Kıpçak Türkçesiyle çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Mısır-Memlûk sahasında ise sözlük ve gramerler, edebî, dinî eserlerle askerlik ve veterinerlikle ilgili metinler yazılmış ve tercüme yapılmıştır.

Moğol saldırıları gibi çeşitli sebeplerle 13. yüzyılda, Ermeniler Karadeniz'in kuzeyine, oradan batıya doğru gitmişlerdir. Bölgede Ermeni-Kıpçak ilişkileri ilerleyerek zamanla 14. ve 15. yüzyılda komşuluk ve ticaret ilişkisiyle Kıpçak dili, Ermeniler tarafından sözlü dil ve kilise dili olarak benimsenmiştir. Ermenilerin büyük kısmı Türkçe konuşurken bir kısım Kıpçak konuşuru da Ermeni Gregoryen Hıristiyanlığını kabul etmişlerdir. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu dil yok olmaya başlamış; yerini Slav dillerine (Ukranca, Lehçe ve Rusça) bırakmıştır (Kasapoğlu Çengel 2012: 17-23).

Pek çok dönem Türkçesinin olduğu gibi Kıpçak Türkçesinin bu sahalarda kullanılan kelimelerinin de bir araya getirildiği sözlükler oluşturulmuştur. Bu çalışmada Allah ve sıfatlarıyla ilgili kelimeler, Kıpçak Türkçesinin üç bölgesini yansıtan eserlerden yola çıkılarak dil yönüyle ve çeşitli yönlerden değerlendirilecektir. Böylece bölge ve din yakınlığı olan dönemlerin söz varlığıyla farklı din ve bölge eserlerinin söz varlığı da bu tür incelemeyle daha açık şekilde görülecektir.

Çalışmayla ilgili derlem (korpus), kısaltmalarıyla birlikte aşağıda verilmiş olup şu eserlerden oluşmaktadır:

- 1- Codex Cumanicus (CC)
- 2- Kitâb'ül-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk (Kİ)
- 3- Kitâb-ı Mecmû-i Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî (TA)
- 4- Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye (DM)
- 5- Resûli Sözlüğü (R)
- 6- Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lügâti't-Türkiyye (TZ)
- 7- Kitâbu Bülgati'l-Müşâk fî Lügati't-Türk ve'l-Kıfçak (BM)
- 8- El-Kavâninü'l-Külliyeye li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye (KK)
- 9- Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî (MS)
- 10- Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Sözlüğü (EK)
- 11- Kıpçak Türkçesi Sözlüğü (KTS).

Recep Toparlı, Hanifi Vural, Recep Karaatlı tarafından hazırlanan *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ermeni harfli Kıpçak Türkçesiyle yazılanlar dışındaki 17 eserin taranmasıyla oluşturulmuştur (Toparlı-Vural-Karaatlı 2007). Zaman zaman yararlandığımız sözlükteki eserler ve kısaltmaları ise şöyledir:

Codex Cumanicus (CC), *KitâbuBülgatü'l-Müştâk Fî Lügati't-Türk Ve'l-Kıfçak* (BM), *Kitabü'l-İdrâk Li-Lisâni'l-Etrâk* (Kİ), *Et-Tuhfetü'z Zekiyye Fî'l-Lügâti't-Türkiyye* (TZ), *El-Kavaninü'l-Külliyeye Li-Zabti'l-Lügâti't-Türkiyye* (KK), *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümânî Türkî ve Acemî ve Mugalî* (TA), *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fî'l-Lügati't-Türkiyye* (DM), *Gülistan Tercümesi* (GT), *Baytaratu'l-Vâzih* (BV), *El-İdrâk Haşiyesi* (İH), *İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtin İM*, *Kitâb Fî İlmi'n-Nüşşâb* (İN), *Kitab Fî'l-Fıkh Bi'l-Lisâni't-Türkî* (KFT), *Kitâbfi'l-Fıkh* (KF), *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkanî* (MS), *Kitâb Fî Rıyâzâtü'l-Hayl* (RH), *Münyetü'l-Guzât* (MG).

Derlemimizde yer alan, üzerinde yerli ve yabancı pek çok çalışma yapılan *Codex Cumanicus*'un son bilimsel yayını Mustafa Argunşah ve Galip Güner tarafından yapılmıştır (Argunşah-Güner 2015).

Codex Cumanicus iki ayrı defterden oluştuğu için eserde olduğu gibi burada da İtalyan bölümü CC I, Alman bölümü CC II olarak gösterilmiştir. Codex'teki kelimelerden yola çıkılarak Tanrı, Allah ile ilgili sözler, Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi sözlerini içeren Garkavets'in sözlüğü ve Memlûk Kıpçak Türkçesinin söz varlığını yansıtan derlemdeki diğer eserlerle karşılaştırmalar yapılarak incelenmiştir.

Eser incelenirken bazı kelimeler farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Burada, Codex'i yazar kişilerin yazım sorunu yaşamasının da etkisi olabilir. Eseri oluşturan kişilerin çeşitli işaretleri ve farklı farklı harfleri kullanması, özellikle CC'nin Alman bölümünün (CC II) tek kaleminden çıkmaması, hatta Türkçenin yazımına hâkim olmayan yabancılar tarafından yazılması, okuma ve yazmada birliği bozmuş, çeşitliliğe sebep olmuştur (Argunşah-Güner 2015; 27).

Benzer çeşitlilik, zaman farkının da etkisiyle EK'de de görülmektedir. Memlûk sahasında da aynı kelimenin farklı şekillerine rastlanır. Ancak bu bölgelerdeki farklılıklar, muhtemelen Kıpçak Türkçesinin zamanla geçirdiği değişimden ve çevre dillerin etkisinden kaynaklanmaktadır.

Alexander Garkavets, 2000'lerde, iki cilt hâlinde Ermeni Kıpçakçası metinlerini ve bir cilt olarak da tüm metinleri kapsayan sözlüğünü hazırlamıştır. Toplam üç ciltten oluşan çalışmanın üçüncü cildini *Kıpçakskoye pis'mennoye naslediye, Tom III, Kıpçakskiy slovarı* adlı oldukça hacimli sözlük oluşturmaktadır (Garkavets 2010). Sözlükte Kıpçak dilini etkileyen bölgedeki diğer dillere, tamamen olmasa da yer verilmiştir. Çalışmada, konuyla ilgili olarak Garkavets'in sözlüğünde (EK) yer alan Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi bazı kelimeler değerlendirilecektir.

Garkavets'in sözlüğünün Türkçe söz varlığı, *Codex Cumanicus* ile yakınlık göstermektedir. Aslında Deşt-i Kıpçak bölgesinin dili ile Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinin hâkim olduğu bölgenin dili arasında benzerlikler ve farklılıklar göze çarpmaktadır. Aralarındaki dönem farkı, daha çok farklılıkları; yakın bölgelerde oluşları da benzerlikleri yansıtmaktadır. Ayrıca her iki bölgenin eserlerinin de İslâm dışında, Hristiyanlık etkisiyle oluşması benzerlikleri artırmaktadır. Mısır-Memlûk sahasındaki eserlerin ise İslâmiyet'in etkisinde yazılması, bu eserlerle Memlûk sahası eserleri arasında söz varlığı açısından bazı farklılıkları daha net ortaya koymaktadır. Memlûk-Kıpçak Türkçesi eserlerinde Türkçe yanında Kur'an'ın dili olan Arapçanın kelimeleri göze çarpar. Bunda, bölge ve din dilinin Arapça olmasının tesiri çoktur.

Aşağıda, Tanrı'nın/Allah'ın isim ve sıfatlarına örneklerin verildiği inceleme kısmında, Codex dışındaki metinlerin Arap harfli nüshalarına ulaşılmaya çalışılmış, metinler üzerinde yapılan çalışmalardan da yararlanılmıştır. Derlemdeki eserlerde, bir kelime çok yerde geçiyorsa birkaç tanesinin yeri belirtilmiş, diğerlerini ifade etmek için üç nokta işareti kullanılmıştır.

Tanrı/Allah'ı İfade Eden İsimler ve Sıfatlar

Derlemde elde ettiğimiz Allah'ın başlıca isimleri, sıfatları ve anlamları, geçtiği yerlerle birlikte aşağıda gösterilmiştir. Ayrıca CC ve EK'de görüleceği üzere, Argunşah'ın da belirttiği gibi Hristiyanlıkta Hz. İsa ile Tanrı bir tutulduğu için (Argunşah 2017:78), kelimelerin anlamlarındaki “Rab, Tanrı” vb. ifadeler CC ve EK'de Tanrı'yı veya Hz. İsa'yı kastetmektedir. Bu duruma da yeri geldikçe değinilecektir.

Ata “Tanrı” **CC II** 74b/14-15-13-14-3-4-15-10-11...; “Baba-Tanrı'nın üç enkarnasyonundan biri” **EK** 163.

bolduruç “var edici, oldurucu” **EK** 310.

Bey “Rab” **CC II** 74b/2-3-13, 73a/15-16 ...

Beygine “Rab, Sevgili Rab” **CC II** 75b/1.

Biy “Rab, Tanrı, Yehova” **EK** 285.

Bâyär “Tanrı” **Kİ** 37.

Egä “Allah, Tanrı” **EK** 468.

esirgövüçi “merhametli” **EK** 502.

Eyä “Tanrı” **EK** 514.

iği “Tanrı” **Kİ** 9.

köktägi, köktäki, kögtägi “gökteki, cenneteki İlahî (Tanrı, Yüce varlık)” **EK** 723.

Xırıgsız-uçsuz “sonsuz, sınırsız, Tanrı” **EK** 851.

şağavatli “merhametli” **EK** 1345.

kutkardaçı “kurtarıcı” **CC II** 61b/25-26.

xutxaruçi, xutxaruçu “kurtarıcı” **EK** 904.

tirgizgiçi “diriltici, can verici” **CC II** 74b/13.

tirkizgen “diriltlen” **TZ** 32b/1.

töretteçi “yaratıcı, yaratan” **CC II** 76a/13-14.

Tağrı “Tanrı” **KK** 52a/4, 61a/8, 65b/4, 53a/12-13, 80b/11, 53b/9.

Tağrı: R 186a/1, 198a/1; **MS** 1b/1-3-5, 2b/1-4, ...; **tağrı DM** 2a/5, 24a/16, 19b/2(2), 4

Tanrı DM 2a/6.

Tanır “Bir zamanlar Tanrı” **EK** 1381.

Teñir CC II 62a/14-18-20-21-22-23-25-26-27...

- Teşer** CC II 61b/7-8, 61b/6;
Teşeri CC II 62a/22-23-24-29-32-34-35-36...
Teşiri CC II 62a/28-29.
Teşri “Tanrı” CC I 35/5; CC II 62b/3-20-21-22-27-28 ...; teşri **Kİ** 40; teşri **TA** 2b/11, 59b/8; teşri **DM** 2a/7; tängri, tänri **BM** 2, 9; teşri **EK**1415; teşri **EK**1405.
teşrilik, teşrilix *İlah, Tanrı*, **EK** 1419.
teşri **DM** 2a/7.
teşrü “Allah, Tanrı” **EK** 1419.
tirgüzüçi “hayat veren, diriltici” **EK** 1444.
tiritüçi “hayat veren, diriltten” **EK**1447.
Uğan/Oğan “Tanrı” oğan “Tanrı” **Kİ** 15; oğan “Yaradan, Allah” **TA** 2b/13.
Üçlük “teslis, Baba, Oğul, Kutsal Ruh”: CC II 59a/7b, 74a/15; “trinity, üçlülük, üçlü” **EK** 1574.
Üçöv “teslis, Baba, Oğul, Kutsal Ruh”: CC II 73a/4-5.
Yaratğan “Yaradan” **Kİ** 93.
Yaratkan “Yaratan, Tanrı” CC I 8b/9; **TA** 2b/13, **TZ** 26.
Yarattaçı “yaratıcı, yaratan” CC II 69a/16.
yaratuçı/yaratuçu “yapıcı, yaratıcı, kurucu” **EK** 1652.
yarlığan “Bağışlayan, Allah” **TA** 12b/13.
yarlıgavuçı/yarlıgovoçu/yarlıgovoçu/yarlıgovoçu “merhametli, bağışlayıcı” **EK** 1659.
yasatuçı, yasavuçı/yasovoçu “oluşturucu, yaratıcı, düzenleyici, yapan” **EK** 1663
yulovçi “kurtarıcı” 82a/9b.
yulugma “kurtarıcı” 72b/11.
Yarıh “ışık, Tanrı oğlu İsa” **EK** 1655.

İki kelimeyle ifade edilen isim ve sıfatlardan örnekler:

- Ari Ata** “Kutsal Baba” **EK** 127;
Ari Biy “Kutsal Tanrı” **EK** 127;
Ari Can “kutsal ruh” **EK** 127;
Ari oğul “kutsal oğul” **EK** 128;
Ari Teşri “Kutsal Tanrı” **EK** 128;
Ari Tın “Kutsal Ruh” CC II 70a/11, 61b/10-11.
arzubärici “Yiyecek (rızk) temin eden (veren) kimse; Allah” **BM** 2, 9.
Ata Teşri “Tanrı baba” CC II 70b/19, 74b/1; **EK**, 164.
azuqbärici “erzak, rızık verici” **BM** 2, 17.
Bey Teşeri “Rab” CC II 61b/19-20-21-22-23.

Bey Teğri “Rab” CC II 61a/1-2-7-8-9, 72b/3.

Biy Teğri “Tanrı” EK 285-287.

çın Teğri “gerçek Tanrı” CC II 74b/5, 80a/8, ...

durust Teğri “gerçek Tanrı” CC II 66b-22b-23b.

Könü Eyä “gerçek sahip” EK 726

könü Teğri “gerçek Tanrı” EK 726

köpyarlıgavuçı/köpyarlıgövuçı/köpyarlıgövuçı “çok merhametli, bağışlayan” EK 731.

mêñi han “Tanrı” CC II 71b/10.

mêñü han “Tanrı” CC II-Tanrı 71a/6.

mêñü Teğri “Tanrı” CC II 76/3.

Teğri Ata “Tanrı Baba” EK 1416, CC II, 73a/3-5.

Üçlüx ari “Kutsal üçlü” EK 128; ...

üç boy “üç enkarnasyon” EK 1573.

üç boy Teğrilik “kutsal üçlü, üç kişide Tanrı” EK 1573.

Üç teñdeş “teslis; Baba, Oğul, Kutsal Ruh” CC II 76a/17.

yalğızı Teğrinin “Tanrı’nın tek oğlu” EK 1633 vb. gibi.

Kullanılan Kavramlar

Toparlı vd.’nin *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*’ndeki kelimeler, Codex hariç olmak üzere Mısır ve Suriye civarında oluşturulan eserlerden derlenmiştir. Memlûk sahasında, bölgenin etkisiyle Arapça ve Farsçanın açıkça izlerine de rastlanır. Ancak Araplara Türkçeyi öğretmek için hazırlanan sözlüklerde ve diğer eserlerde, Allah’ın isim ve sıfatlarını yansıtan Arapça kelimelerin Türkçe karşılıkları da görülür:

BM’de “rızkı veren, Allah” anlamında **azuğberici**; Kİ’de **beyer** (Uygur ve Türkistan dilinde-Allah, İlah); İM, Kİ, TZ’de “sahip” anlamındaki **idi**; TA’da ve İH, Kİ’de “muktedir” anlamındaki **ogan** ve **oğan**; DM, KK’de **tağrı**, Gİ, GT, KFT, MG, MS’de **tağrı**, DM, İH’de **tanrı**, BM, BV, DM, GT, İM, KF, Kİ, İN, MG, RH’de **Teğri**, İM’de **tigri (I)**, BV, DM’de **tiğri** kelimeleri gibi (Toparlı-Vural-Karaatlı 2007).

İdi “sahip” anlamındaki kelime, bazı kaynaklarda olduğu gibi Kİ 9’da da *idi* şeklinde “Tanrı, Allah” anlamında kullanılmıştır (Caferoğlu 1931: 37).

Kuzeydeki Codex’in kelimelerine bakıldığında kavramların kullanımında farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Yukarıda değinildiği gibi Hristiyanlık inancında Tanrı ve Hz.İsa bir tutulduğundan onlar için aynı kavramlar kullanılabilirdiği görülmüştür. Latin-Fars-Kuman (Kıpçak) dillerinden kelimelerin yer aldığı İtalyan bölümü CC I’de Türkçe **Teğri** “Tanrı”, **yaratkan** “Yaratan, Tanrı” kelimeleri *Allah* için kullanılmıştır. CC II ve EK’de “Tanrı”yı ifade eden ve iki kelimededen oluşan sözler oldukça fazladır ve bu sözler zaman zaman Hz. İsa için de kullanılır: **Ata Teğri** “Tanrı baba” CC II 70b/19, 74b/1; **EK**, 164; **Biy Teğri** “Tanrı, Hz. İsa” EK 285-287 gibi.

CC’de kimi zaman Hz.İsa’yı, kimi zaman Tanrı’yı, özelliklerini ve sıfatlarını yansıtan örnekler şunlardır:

Ata CC II 74b/14-15-13-14-3-4-15-10-11...

“Ataşa teñdeş olturdıñ” (Baba’na eşit oturdun.) (Argunşah-Güner 2015: 389); kızdan Atası töredi/töretteçi yañla tuvdı. (bakireden Babası töredi/yaratıcı yeniden doğdu.) (Argunşah-Güner 2015: 397).

Bey CC II 74b/2-3-13, 73a/15-16 ...

“ovlum beyini tanımış” (oğlum Rabbini tanımış) (Argunşah-Güner 2015: 397).

Beygine CC II 75b/1.

...“kim haçka minmege uyalmadıñ,/ e tatlı Beyginem?” (ki çarmıha çıkmaya çekinmedin,/ ey tatlı Rabbim?) (Argunşah-Güner 2015: 395).

Bey Teñeri CC II 61b/19-20-21-22-23.

“Beyimiz Teñeri Yesus Kristus buyurur” (Rabbimiz Tanrı İsa Mesih buyurur) (Argunşah-Güner 2015: 355).

Bey Teñri CC II, 61a/1-2-7-8-9, 72b/3.

“Sen, tın atam, Bey Teñri erki bile benim yazukımdan boşatkı!” (Sen, Pederim, Rab Tanrı’nın iradesi ile benim günahlarımı bağışla.) (Argunşah-Güner 2015: 349-350).

çın Tèñri CC II 74b/5, 80a/8, ...

“Yesus Kristus çın Teñri, meñjü biziñ kutkardaçımız.” (İsa Mesih gerçek Tanrı, bizim ebedî kurtarıcımız.) (Argunşah-Güner 2015: 399-400).

durust Tèñri CC II 66b-22b-23b.

“durust Teñri altında yargulap” (gerçek Tanrı gözetiminde yargılayıp) (Argunşah-Güner 2015: 375).

mèñji han CC II 71b/10. “Kristus, meñji hanñıñ ovlı” (Mesih, ebedî kralın oğlu) (Argunşah-Güner 2015: 384).

mèñjü han CC II 71a/6. “erür kermen meñjü hanñıñ” (ebedî kralın kalesidir) (Argunşah-Güner 2015: 383).

mèñjü Tèñri CC II 76/3. “Meñjü Teñrinin öz sözi” (Ebedî Tanrı’nın öz sözü) (Argunşah-Güner 2015: 396).

Ogul CC II 61b/10-11 “ol boluşsun, bizge, Ata dağı Ogul dağı Arı Tın” (Ata, Oğul, Kutsal Ruh bize yardım etsin.) (Argunşah-Güner 2015: 351).

Teñri CC I 35/5; CC II 62b/3-20-21-22-27-28; 70a/12 ...

Teñir CC II 62a/14-18-20-21-22-23-25-26-27...

Teñer CC II 61b/7-8, 61b/6;

Teñeri CC II 62a/22-23-24-29-32-34-35-36...

Teñiri CC II 62a/28-29.

tirgizgiçi “diriltici, can verici” **CC II 74b/13.**

“Basa inanır-men tirgizgiçi Bey Arı Tınga, kim Ata Ovuldan öne durur.” (Sonra Baba ve oğuldan türeyen, hayat verici, Rab, Kutsal Ruh’a inanıyorum.) (Argunşah-Güner 2015: 394).

töretteçi “yaratıcı, yaratan” CC II 76a/13-14.

“töretteçi yañla tuvdi” (yaratıcı yeniden doğdu.) (Argunşah-Güner 2015: 397).

yaratkan “Yaratan, Tanrı” CC I 8b/9.

yarattaçi “yaratıcı, yaratan” CC II 69a/16.

yulovçı CC II 82a/9 b. “yulovçı” (kurtarıcı, Mesih) (Argunşah-Güner 2015: 407).

yulugma CC II 72b/11 “Yesus, bizim yulugmamız” (İsa bizim kurtarıcımız) (Argunşah-Güner 2015: 388).

EK’deki sözlerden örnekler:

Biy “Rab, Tanrı, Yehova” EK 285.

Biy Teñri “Tanrı” EK 286.

bolduruçi “var edici, oldurucu” EK 310.

Egä “Tanrı” EK 468.

esirgövüçi “merhametli” EK 502.

Eyä “Tanrı” EK 514.

köktägi, köktäki, kögtägi “İlahî (Tanrı, Yüce varlık)” cennetteki, cennetsel bir varlık EK 723.

Könü Eyä “gerçek sahip” EK 726.

Könü Teñri “gerçek Tanrı” EK 726 .

köpyarlğavuçi/köpyarlğovuçi/köpyarlğovuçi “çok merhametli, bağışlayan” EK 731.

Xırıgsız-uçsuz “sonsuz, sınırsız, Tanrı” EK 851.

xutxaruçi, xutxaruçu “kurtarıcı” EK 904.

şağavatli “merhametli” EK 1345.

Tanır “Bir zamanlar Tanrı” EK 1381.

Teñri EK 1415; **täñri** EK 1405.

Teñrü EK 1419.

tirgizüçi “hayat veren, diriltici” EK 1444.

tiritüçi “hayat veren, dirilten” EK 1447.

yaratuçi/yaratuçu “yapıcı, yaratıcı, kurucu” EK 1652.

Yarıñ “ışık, Tanrı oğlu İsa” EK 1655

yarlğavuçi/yarlğovuçi/yarlğovuçu/yarlğovuçi “merhametli, bağışlayıcı” EK 1659.

yasatuçi, yasavuçi/yasovuçi “oluşturucu, yaratıcı, düzenleyici, yapan” EK 1663 vb. sözleri gibi.

CC’de gerçek Tanrı, Rab, İsa Mesih’in kastedildiği *çın Teñri, durust Teñri* sözleri görülürken EK’de *könü Teñri* sözü de “gerçek Tanrı” anlamında olup “Baba, Oğul ve Kutsal Ruh” için kullanılmış ve her birini ayrı ayrı vasıflandırmıştır. *Ata*

köktegi, könü Tèŋri; Canı Tèŋriñiñ, könü Tèŋri; Ogul Tèŋriñiñ, könü Tèŋri. “Gökteki Baba, gerçek Tanrı; Kutsal Ruh, gerçek Tanrı; Oğul, gerçek Tanrı.” (Argunşah 2017: 79,80).

Türkçe *Tengri, Teŋri* kelimesi, Eski Türkçe döneminden beri çok kullanılan kelimelerdendir. Tèŋri kelimesi CC’de çoğunlukla “Allah, Tanrı” anlamı ile kullanılırken *Bèy Tèŋri, Bèy Tèŋeri, Çın Tèŋri, Durust Tèŋri* gibi sözler Hz. İsa için kullanılmaktadır.

Hristiyanlık inancında Tanrı yaratıcı, Hz. İsa ise insanları kurtarıcıdır (Argunşah 2017: 81). “Kurtarıcı” anlamındaki **kutkardaçı** CC II 61b/25-26. **xutxaruçı, xutxaruçu** EK 904, **yulovçı** CC II 82a/9 b, **yulugma** CC II 72b/11 sıfatları Hz. İsa kastedilerek kullanılmıştır.

Kıpçak sahası metinlerinden CC I, CC II, Kİ, TA, R, KK, MS’de “baba” anlamına gelen *ata* kelimesi CC II ve EK’de *Tanrı* için de kullanılmıştır. CC ve EK’de bu kelime, *baba* anlamı yanında *Tanrı* anlamıyla da önemli yer tutar ancak CC I’de *Tanrı* anlamı değil sadece *baba* anlamı vardır. CC II’de *Ata* kelimesiyle Tanrı ile Hz. İsa’nın aynı görüldüğüne dair şu ifadeyi örnek gösterebiliriz: “kızdan Atası töredi, töretteçi yaŋla tuvdi. (bakireden Babası türedi, yaratıcı yeniden doğdu.)” (Argunşah-Güner 2015: 397).

Yine KTS’deki Kıpçak sahası metinlerinde “Bey, reis, efendi, soylu” anlamına gelen *Beg, Biy, Bey, Big* gibi ifadeler farklı anlamlarda karşımıza çıkar. Hatta Karadeniz’in kuzeylerinde Hristiyanlık etkisinde oluşturulan CC’nin İtalyan ve Alman bölümlerinde bile bu durum görülmektedir.

İtalyan bölümü CC I’de *bey* şeklinde “bey, emir” anlamında (CC I 45b/10) ve *koca* kelimesine de gönderme yapılarak “mal sahibi, efendi, soylu” anlamlarında (CC I 45b/17); *beg* şeklinde ise “bey” anlamındadır (CC I 45 b/9). Alman bölümü olan CC II’de sadece *bey* şeklinde ve anlam genişlemesiyle de sadece “Rab” anlamında yer almış ve Hz. İsa kastedilmiştir. (Argunşah-Güner 2015: 658). Buna “kimden Bèyimiz togdi” (Rabbimiz kimden doğdu) (Argunşah-Güner 2015: 390) cümlesi örnek gösterilebilir. CC I’de kelimenin bu anlamına rastlanmamıştır.

CC II’de *Bey* kelimesiyle oluşturulan *Beygine, Bèy Tèŋri, Bèy Tèŋeri* sözleri de Hz. İsa’yı kastetmektedir: “...kim haçka minmege uyalmadın, è tatlı Bèyginem?” (ki çarınıha çıkmaya çekinmedin, ey tatlı Rabbim?) (Argunşah-Güner 2015: 395).

EK’de de CC II’de olduğu gibi kelimenin *Biy* şekline “Rab” anlamında rastlanır: *Biy Jisus “Rab İsa”* EK 286 *Biyimiz Jisus K’risdos* “Rabbimiz İsa Mesih” EK 286 gibi sözler Hz. İsa ile Tanrı’nın Hristiyanlıkta denk kabul edildiğini göstermektedir.

Çın Tèŋri tamlamasında kelime, başka bir Türkçe kelime olan “gerçek, hakiki” anlamındaki *çın* kelimesiyle birleşip *gerçek Tanrı, Tanrı* anlamını verir. CC II’deki **durust Tèŋri** “gerçek Tanrı” gibi burada da kastedilen Hz. İsa’dır. “Yesus Kristus çın Tèŋri, meñü biziñ kutkardaçımız. (İsa Mesih gerçek Tanrı, bizim ebedî kurtarıcımız.” (Argunşah-Güner 2015:400) gibi. EK’de ise **Könü Eyä** “gerçek sahip” EK 726; **Könü Tèŋri** “Kutsal Ruh, gerçek Tanrı” EK 726 gibi Türkçe ifadelerle de rastlanır.

Kavramları Yansıtan Diller

Kıpçak Türkçesi eserlerinde geçen Allah'ın isimleri, genel olarak Türkçe kelimelerle karşılanmıştır. Toparlı vd'nin *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*'nde görüldüğü gibi, Memlûk bölgesinde Araplara Türkçeyi öğretmek amacı olduğu için orada oluşturulan eserlerde Türkçe kelimelerin bulunması çok doğaldır. Memlûk sahası eserlerinde Türkçe yanında bölge ve din dili olan Arapçanın, kısmen Farsçanın da etkisi görülmektedir. Öncelikle *Allah* kelimesi olmak üzere Arapça izlerin görüldüğü diğer kelimelere şunları da örnek verebiliriz:

Gİ, GT, İM, KF, MS'de **Allâh**; Gİ, GT, KF'de **hağ** (I); GT'de **ma'būd, hağım** (I), **ilâh, mevlâ** (I); BV, Gİ, İM'de **rabb**; KF'de **vâris** kelimesinin ikinci anlamı "Allah'ın adlarından biri" gibi (Toparlı-Vural-Karaatlı 2007).

Toparlı vd.nin sözlüğünde; MS'de **Allâh te'âlâ** "Yüce Allah", KF'de **hağkullâh** "Tek Allah" şeklinde her iki kelimesi Arapça'dan oluşan tamlamalara örnek bulunurken Türkçe ve Arapça'nın birleşmesiyle oluşan şekillere de eserlerde rastlanır: **Tağrı Ta'âlâ** MS 24b/5, 36a/5, ... (Özkan 2018:144); **teğri tebâreke ve ta'âlâ** GT 6/8, 7/13, 60/6... (Karamanlıoğlu 1989: 372) gibi.

Allah'ın özelliğini ifade ederken Farsça ve Türkçe kelimelerin birleşmesi de söz konusudur: **arzu bârici** gibi. A. Zajaczkowski söz konusu kelimeyi, açıklamasını verdikten sonra *azuqbârici* ile ilişkilendirmiştir. *azuqbârici* kelimesinde de *arzubârici*'ye gönderme yapmıştır (Zajaczkowski 1958: 8,10) Aynı şekilde **BM**'yi A. Zajaczkowski'nin çalışmasından çeviren Şerif Hulûsi, kelimeyi "*arzubârici* 2, 9 'Yiyecek (rızk) temin eden (veren) kimse; Allah' ..." olarak verir (Şerif Hulûsi 1941: 26). Türkçe *azuğ bârici* kelimesini de "*azuqbârici* 2, 17 bk. *arzubârici*" olarak birbirlerine gönderme yaparak çalışmasında gösterir (Şerif Hulûsi 1941: 27). **durust Têğri** ise Farsça "gerçek, hakiki" anlamındaki *durust* kelimesi ve Türkçe kelimenin birleşerek oluşturduğu sıfat tamlamasıyla *gerçek Tanrı* anlamını verir. Bu ifadenin Latince karşılığı da sözlükte *de vero deo*'dur (Argunşah-Güner 2015:692).

Kıpçak sahasıyla ilgili söz varlığını yansıtan sözlüklere bakıldığında dönemin farklı dillerine de yer verildiği görülür. Örneğin *Allâh* kelimesi TZ, MS, R'de de görülürken Resûli Sözlüğü'nün ele alındığı Golden'ın editörlüğünde hazırlanan *The King's Dictionary* adlı eserde Türkçe "Tengri" kelimesiyle birlikte, Farsça "hüdây", Arapça "Allah", Yunanca "oğeyos", Ermenice "aswaz" kelimeleri de yer alır (Golden 2000: 61). Latin, Fars ve Kuman (Kıpçak) dillerinde hazırlanan CC I'de **Têğri** kelimesi verilirken Latince *deus*, Farsça *hodâ* kelimeleri de karşılık olarak verilmiştir (Argunşah-Güner 2015: 571). Çünkü R ve CC, çok dilli sözlüklerdir.

Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinin sözlüğünde Slav dillerine, Lehçe, Ukraynaca, Ermenice gibi kelimelere yer verilmiş olsa da, Arapça ve Farsçadan örnekler görülse de Kıpçak dilindeki kelimeler de ağırlıktadır. Ancak zaman farkının da etkisiyle bu tür kelimeler ileride görüleceği üzere bazı değişikliklerle karşımıza çıkar. Bir kelimenin Kıpçak Türkçesindeki örneği verilmişken aynı anlamda Ermenice gibi değişik dilde de örneği görülür. Ermenice **Asduadz, asdvadz** "Tanrı" **EK** 146, Ukraynaca ve Lehçe **bogina, boginâ** **EK** 303, "tanrıça" kelimeleri gibi.

Kullanılan Ekler ve Birleşmeler

Kıpçak sahasında Allah'ı, Tanrı'yı ifade eden kelimelerin bir kısmı belli bazı eklerin kullanımıyla karşımıza çıkar. Örneğin CC II'de **Üçlük** “teslis, Baba, Oğul, Kutsal Ruh”; EK'de **Üçlük** “trinity, üçlülük, üçlük, teslis” kelimeleri yanında yine EK'deki **teğrilik, teğrilix** “İlah, Tanrı”; **üç boy Teğrilik** “kutsal üçlü, üç kişide Tanrı”; **Üçlüx ari** “Kutsal üçlü” sözlerinde, isimden isim yapan +*llk*, +*IUk* eki görülürken CC II'de **Teğrilik** kelimesi *Tanrisal* anlamında verilmiş olup yine isimden isim yapan +*llk* ekini almış ancak EK'deki anlamdan biraz farklı olarak karşımıza çıkmıştır.

CC II'de bulunan **üç tēğdeş** sözündeki **tēğdeş** kelimesi; “denk, eşit” anlamındaki **tēğ** kelimesinin, isimden isim yapan +*dAş* ekini almasıyla “aynı değerde, aynı seviyede, eşit, beraber” anlamında kullanılmıştır (Argunşah-Güner 2015: 833). **Üç tēğdeş** sözü de bu anlamdan hareketle “Baba, Oğul, Kutsal Ruh” olarak üç unsurun ilâh kabul edilmesinden yani aynı değerde olmasından dolayı kullanılmış olmalıdır.

Topluluk sayısı türeten ve Kıpçak sahasında +*AGU*, +*Av*, +*AvU* şekillerinde görülen isimden isim yapan ek, CC II'de *üç* sayısına gelmiş ve *üçegü* kelimesi **üçöv** şeklinde karşımıza çıkmıştır. Burada +*AgU* eki *g>v* değişimine uğramış, yuvarlaklaşma ve son sesin düşmesi sonucu +*öv* şeklini almıştır. Bu tarz ses olaylarına Kıpçak Türkçesinde sıkça rastlanmaktadır. “Teslis; Baba, Oğul, Kutsal Ruh” anlamıyla üç unsur kastedilerek **üçöv** kelimesi karşımıza çıkar.

EK'de *Tanrı* anlamında kullanılan **köktägi, köktäki, kögtägi** kelimeleri, Türkçe *kök* kelimesine gelen +*DA* bulunma eki ve +*GI* ilgi zamiriyle bütünleşen farklı biçimbirimlerden oluşur. **Kögtägi** kelimesinde ünsüz uyumuna aykırı (g-t) durum söz konusudur. Bu kelimeler yoluyla +*ki* ilgi zamirinin tonlu ve tonsuz şekilleri aynı kelimedede olan örnekler de görülmektedir.

CC II'deki **Bëygine** (75b/1) kelimesinde, *küçültme, kuvvetlendirme, sevgi* anlamları katan +*GlnA* ekinin *sevgi* işlevi “Rab, sevgili Rab” anlamıyla kelimeye yansır.

CC II'de Türkçe *Bey* kelimesi de ya tek kelime olarak ya da aynı anlamdaki *Teğri* kelimesiyle birleşip aynı anlamı verir: **Bëy/BëyTëğeri/BëyTëğri** “Rab” gibi.

arzubärici BM 2, 9; **azuqbärici** BM 2, 17; **tirgizgiçi** CC II 74b/13 birleşik kelimelerinde ise “eylemi yapan” anlamında fiilden isim türeten -*IçI*, -*UçI* (<-GU+çI, -g+çI) birleşik ekleriyle oluşmuş kelimeler yoluyla Allah'ın nitelikleri verilmiştir.

Codex'te **yulovçı** “kurtarıcı, Mesih” CC II 82a/9 b örneği, yul- “temizlemek” fiiline gelen, fiilden isim yapan -*g+* ekinin sızıcılaşıp -*v+* şeklini alması, önündeki ünlüyü genişletmesiyle ve iş, meslek adı yapan +*çI* ekinin gelmesiyle oluşmuştur. **Yulugma** “kurtarıcı” CC II 72b/11 örneği ise aynı fiile gelen -*gmA* sıfat-fiil ekinin birleşmesiyle oluşmuştur.

Yine Codex'te **töretteçi** “yaratıcı, yaratan” CC II 76a/13-14, **yarattaçı** “yaratıcı, yaratan” CC II 69a/16 kelimeleri yanında ilâhlaştırdıkları Hz. İsa kastedilerek **kutkardaçı** “kurtarıcı” CC II 61b/25-26 kelimesi de -*DAçI* sıfat-fiil ekiyle türemiştir.

Tirkizgen “diriltlen” TZ 32b/1; **yaratkan** “Yaratan, Tanrı” CC I 8b/9; TA 2b/13, TZ 26; **yaratğan** “Yaradan” Kİ 93 kelimelerinde görülen Allah'ın sıfatları, özellikleri

yansıtmada kullanılan *-GAn*, *-KAN* fiilden isim yapım, yani sıfat-fiil eklerinden yararlanılarak belirtilmiştir.

TA'da **yarlıgan** "Bağışlayan, Allah" 12b/13 kelimesinin, haploloji olayı sonucunda *yarlıgagan*>*yarlıgan* şekline geldiği görülür. **CC II**'de **yarlıgançlı/yarlıgançlı** "merhametli, bağışlayıcı" 80a/1, 62b/32-33 kelimelerinin ise dönüşlülük ekine gelen ve fiilden isim yapan *-ç* ekiyle *+II*, *+IU* isimden sıfat yapım eklerinden oluştuğu görülür.

EK'nin hacminin daha fazla olması nedeniyle Türkçe sıfatlar fazladır ancak zaman farkının da etkisiyle bu tür kelimeler Tanrı veya Hz. İsa kastedilerek bazı değişikliklerle görülür: **bolduruç** "var edici, öldürücü", **köpyarlıgavuç**/**köpyarlıgovoç**/**köpyarlıgovoç** "çok merhametli, bağışlayan", **xutxaruç**, **xutxaruç** "kurtarıcı", **tirgizüç** "diriltici", **tiritüç** "hayat veren, dirilten", **yaratuç**/**yaratuç** "yapıcı, yaratıcı, kurucu", **yarlıgavuç**/**yarlıgovoç**/**yarlıgovoç** "merhametli, bağışlayıcı", **yasatuç**, **yasavuç**/**yasovoç** "oluşturucu, yaratıcı, düzenleyici, yapan" vb. gibi sıfatlar.

Latince, Almanca, Kıpçakça kelimelerin yer aldığı Alman bölümü olan **CC II**'de Türkçe *Bey*, *Tanrı* ve *Ata* gibi kelimelerin farklı kelimelerle birleştikleri görülür.

Ata kelimesi tek başına ya da *Teñri* kelimesiyle birleşip *Tanrı* anlamını verir: **Ata** "Tanrı" **CC II** 74b/14-15-13-14-3-4-15-10-11..., **Ata Teñri** "Tanrı baba" **CC II** 70b/19, 74b/1; **EK**, 164; **Teñri Ata** "Tanrı Baba" **EK** 164, **CC II**, 73a/3-5 gibi.

Ata kelimesinin *Tanrı* anlamını kazanması, özellikle **CC** ve **EK**'de yer alan, *üç* kelimesiyle birleşerek Hristiyanların *teslis* inancını ifade eden sözleriyle daha iyi açıklanabilir. *Üçleme* veya *teslis* denilen inanç, Hristiyanlık inancında Baba, Oğul (İsa) ve Kutsal Ruh'tan meydana gelen *Tanrı*, *İlâh* kavramını yansıtır.

CC II ve **EK**'de **ari 1** "kutsal, ilâhi, aziz" **EK** 126; **ari 2** "kutsal, aziz" **EK** 131; **ari 1/2** "kutsal, aziz" **CC II** 62a/19, ... kelimelerinin **CC I**'de "saf, temiz" anlamı bulunup **ari algışlı** kelimesinde olduğu gibi başka kavramla birleşerek "kutsal, aziz" **CC I** 35b/10 anlamını kazandığı görülür. Kelime, aşağıdaki gibi bazı birleşmeler sonucu *Tanrı*, *teslis* inancıyla ilgili örnekler de verir. Örneklerden, Tanrı'nın kutsal olması gibi Hristiyanlıkta *teslis* inancının da kutsal olduğu anlaşılmaktadır:

Ari Ata "Kutsal Baba" **EK** 127.

Ari Biy "Kutsal Tanrı" **EK** 127.

Ari Can "Kutsal Ruh, Tanrı-Kutsal Ruh" **EK** 127, 129.

Ari Oğul "Kutsal oğul" **EK** 128.

Ari Tın "Kutsal Ruh" **CC II** 70a/11, 61b/10-11.

Ari Teñri "Kutsal Tanrı" **EK** 128.

Üçlüx ari "Kutsal üçlü" **EK** 128.

Yarıh "ışık, Tanrı oğlu İsa" **EK** 1655 gibi.

M. Argunşah da *Üçleme*'deki Oğul, Hz. İsa için **CC**'de *Ogul*, *Bey*, *Bey Teñri*, *Bey Teñeri*, *çın Teñri*, *durust Teñri*, *Teñri sözi*, *Yarıh* sözleriyle *yulovç*, *yulugma*, *kök hanı*, *kök yer hanı*, *kutkardaçı* sıfatlarının kullanıldığından bahseder (Argunşah 2017: 76).

Tüm bu sözler CC II’de Oğul, Yarıh “Hz. İsa” yulovçı “kurtarıcı, Mesih”, yulugma “kurtarıcı”, kök hanı “göğün kralı, Hz. İsa”, kök yer hanı “göğün ve yerin kralı, Hz. İsa” gibi anlamlarla yer almaktadır (Argunşah-Güner 2015).

EK’de *yarih* kelimesinin “Hz. İsa” anlamında da kullanıldığına rastlanır: “Yarih keldi dünyägä (Işık ‘Tanrı Oğlu, İsa’ dünyaya geldi.)” (EK 1655) gibi.

EK’de teslis inancını ifade ederken Türkçe kelimelerle başka dilden kelimelerin birleştiğine de rastlanır. Ermenice **Errortut’iun** “üçlü, üçleme” EK 498 kelimesinin Türkçe *ari* kelimesiyle **Ari Errortut’iun** “Kutsal Üçlü, Kutsal Üçleme” EK 127 anlamında söz oluşturması gibi (Argunşah 2017: 72).

CC’de ve EK’de, Teslis (baba, oğul, kutsal ruh) inancı yansıtılırken *Ata, üç, Teğri* kavramlarından da yararlanıldığı görülür. *Ata* kelimesi Kıpçak Türkçesinde *baba* anlamı yanında, teslisteki *baba* unsuru gibi, anlam genişlemesine uğradığı ve özellikle CC ve EK’de *Tanrı* anlamında da kullanıldığı için; *üç* ve türevleri “baba, oğul, kutsal ruh” olarak üçünü kastettiğinden; *Teğri* kelimesi ise Hristiyanların bu üç ögeyi ilâh kabul etmesinden dolayı muhtemelen teslis inancını ifade etmede yararlanılan kelimeler olmuşlardır:

Ata “Baba-Tanrı’nın üç enkarnasyonundan biri” EK 163.

Ata Teğri “Tanrı baba” CC II 70b/19, 74b/1; EK, 164.

Teğri Ata “Tanrı Baba” EK 1416, CC II 73a/3-5.

Üçlük “teslis, Baba, Oğul, Kutsal Ruh” CC II 59a/7 b, 74a/15; “trinity, üçlülük, üçlü” EK 1574.

Üç boy “üçlü, trinitiy, üç enkarnasyon” EK 1573.

üç boy Teğrilik “kutsal üçlü, üç kişide Tanrı” EK 1573.

Üçöv “teslis, Baba, Oğul, Kutsal Ruh” CC II 73a/4-5.

Üç teñdeş “teslis; Baba, Oğul, Kutsal Ruh” CC II 76a/17.

yalğızı Teğrinin “Tanrı’nın tek oğlu” EK 1633 vb. gibi.

Kelimelerde Ses Değişmeleri

Bey: Kıpçak Türkçesiyle yazılmış olsalar da yaklaşık 300-400 yıllık zaman farkıyla EK ile CC ve derlemdeki diğer eserler arasında benzerlikler yanında farklılıklar da göze çarpmaktadır.

EK’de görülen *Biy* kelimesi, *y* sesinin daraltıcı özelliğiyle değişikliğe uğramış olup *Bey* şekli yoktur. CC’de ise *Biy* kelimesi bulunmamaktadır.

KTS’de kelime; “bey, büyük, reis, efendi, soylu” anlamlarındadır. *Beg* (CC, DM, Gİ, KF, KK, MS, TA), *big* (BV, GT, İM, İN, MG) gibi g’li biçimlerle; *bey* (I) (CC, Kİ, KK, TA), y’nin daraltıcı etkisiyle *biy* (CC, KK) gibi y’li şekiller ve -g sesinin zamanla düşmesiyle *bi* (KK) biçimi de görülür (Topalı vd. 2007: 26, 29, 30, 33).

Beyer: Dikkat çeken diğer kelime *beyer* olup Kİ’de “(Uygur ve Türkistan dilinde)-Allah, ilâh” anlamında yer alır (Caferoğlu 1930: 30). **Beg** kelimesi Uygur Türkçesinde “bey, prens, efendi, emir, han soyundan, üst düzey görevli, hükümdar” anlamlarındadır (Doğan-Usta 2014; 84). Zamanla kelime, -g ünsüzünün sızıcılışarak -y değişimine

uğramasıyla *bey* şekline dönmüştür. *Beyer* kelimesi de “Tanrı” anlamıyla sadece Kİ 37’de karşımıza çıkar ve muhtemelen *bey* kelimesinden türetilen isimdir.

İdi: Kİ’de **İdi** “Tanrı, 9” (Caferoğlu 1931:37) şeklinde geçen kelime, TZ 35a/12’de *eye*, 90a/7’de *İye* olarak “İye, sahip” anlamında geçer (Atalay 1945:171,180). Kıpçak Türkçesinde *đ* sesi çoğunlukla *y*’leşirken dönemin ilk eserlerinden olan Kİ’de bu sesin korunduğu görülmektedir. EK’de ise “Rab, Tanrı” anlamında *Egä, Eyä* (EK 514, 469) gibi değişikliğe uğrayan biçimler görülmektedir. Memlûk-Kıpçak sahasında görülen *İdi* kelimesi, CC’de bulunmamakta, Ermeni Kıpçakçasında bunun zamanla değişikliğe uğramış şekli olan *Egä, Eyä* kelimeleri görülmektedir.

Bugün gramer terimi olarak da kullandığımız *İyelik* kelimesindeki *İye* de *İdi* “sahip” kelimesinden gelir.

Teñri: CC’de **Tëñri** CC I 571, **Tëñir/Tëñer/Tëñri/Tëñeri/Tëñiri** CC II 834, 835 gibi ince sıradan ancak bazen kelime ortasında ünlü türemesiyle değişik şekillerde görülür. Eserlerde transkripsiyon harflerinin farklı versiyonlarıyla gösterilse de **Tëñri** “Tanrı” kelimesinin kastedildiği anlaşılmaktadır: **Tëñri** CC I 35/5; CC II 62b/3-20-21-22-27-28 ...; **täñri** Kİ 40; **teñri** TA 2b/11, 59b/8; **tengri** DM 2a/7; **tängri, tänri** BM 2, 9; **teñri** EK 1415; **täñri** EK 1405 gibi.

Görüldüğü gibi bir eserde birkaç farklı yazılış ve okunuş olabilmektedir. Kuzeydeki her iki Kıpçak Türkçesinde *Teñri* kelimesi aynı şekilde, ince sıradan olarak yazılmışken başka kelimeler değişik şekillerde karşımıza çıkabilmektedir.

Güneyde de din ve bölge etkisiyle, ele alınan eserlerde farklı kelimelere, bir kelimenin birçok biçimlerine, Arapça ve Farsça olanlara rastlanır.

Aslı *Teñri* olan *Tanrı* kelimesinde olduğu gibi *ñ* sesinden kaynaklanan farklı yazılış ve okunuşlar görülür. *ñ* sesinin, tek ses olarak *ng* seslerinin birleşmesinden oluşması ve zamanla bu seslerin ayrılmaya başlaması farklılıklara sebep olmaktadır: **tañrı, tağrı, tañgrı** kelimelerinde olduğu gibi. Kelimede damak *n*’sinin de karşılığı olan *nun* ile *kaf*, *gayn* veya *kef* birlikteliğinde, *kaf* veya *gayn* harfi bulunduğu kalın, *kef* harfi olduğunda ince okunması uygun görülmektedir.

DM’deki *Tanrı/Tenri* kelimesi de oldukça değişik şekillerde görülür. Toparlı’nın çalışmasındaki metinde *te, gayın, rı, ye* harfleriyle **Tağrı** olarak yazılan kelime, günümüz alfabesiyle **Tañrı** olarak gösterilmiştir: DM 2a/5, 24a/16, 19b/2(2), 4. Aynı yerde Zajaczkowski’nin çalışmasında (Z/3 **tağrı** 46) ve Toparlı-Çögenli-Yanık’ın **KK** eserinde **tağrı** (K **tağrı** 124) şeklinde geçtiği de belirtilmiştir (Toparlı 2018: 111). Her ne kadar bazı örneklerin, eserin eski harfli nüshasından okunmasında zorluk çekilse de en azından 2a/5, 19b/2(2), 4’teki kelimeler ile 18b/5’teki **Tañrıbermiş/Tañrıbirmiş** özel isminde *nun* harfi bulunmadığı için **tağrı** olarak okunması daha uygun görülmektedir.

DM’de bu kelimenin **tañrı, tanrı, teñri, tiñri** şekilleri de vardır. Yine DM’de, muhtemelen yanlışlıkla hem **tiñri** hem **teñri** kelimeleri, DM 2a/7’ye gönderme yapılmıştır. Ancak metinde esre değil üstün işaretinin bulunduğu açıkça görülmektedir ve kelimenin **Teñri** olarak okunması uygundur.

Son olarak DM’de tek örnek olan **tanrı** kelimesi eserde 2a/6’da gösterilse de 2a/5’te bulunmaktadır.

Resûli Sözlüğü de denilen *The Kings Dictionary*'de, تنكري *teñri* olarak gösterilen kelime (Golden 2000:61), Galip Güner'in "Resûli Sözlüğü'nün Türkçe Söz Varlığı" eserinde *Tañrı* olarak verilmiş ancak Peter B. Golden tarafından editörlüğü yapılan *The Kings Dictionary*'de *teñri* olduğu da belirtilmiştir (Güner 2018: 115). Aynı şekilde MS'de de kelime *te*, *kef*, *rı* ve *ye* ile تنكري şeklinde yazılmış (MS 1b/1-3-5, 2b/1-4, ...), **Tañrı** olarak okunmuştur (Özkan 2018:144). Bu durum da Arap harfli kelimelerin farklı okunmasına örnek teşkil etmektedir.

TZ'de B. Atalay 3a/10, 41b/6, 69a/13'teki kelimeleri, **Tañğrı** diye belirtmiş (Atalay 1945:251) ancak TDK Kitaplığı'nda bulunan nüshada yazılışı نانكري şeklinde olup te'de üstün, nun'da cezme, rı'da esre işaretidir (KDM/230). Dönemin şartlarına göre bu şekilde yazılmış olsa da CC'de hep ince biçimler olduğu için kelimenin **Teñri** şeklinde okunması daha uygun görülmektedir.

Ugan: "İş yapmaya muktedir olan, her şeye gücü yeten" anlamındaki *Ugan* kelimesi, kimi metinlerde "Tanrı, Allah" anlamında da kullanılmıştır: Oğan "Tanrı" Kİ 15; Oğan "Yaradan, Allah" TA 2b/13.

KTS'nin *uğan* maddesinde, kelimenin TA'da geçtiği belirtilmiş ancak TA üzerinde yapılan çalışmada *uğan* kelimesi *oğan* olarak verilmiştir. TA'daki dizinde kelime, *oğan* başlığında "Yaradan, Allah" anlamında gösterilmiş olup *uğan* kelimesi dizindeki U harfinde bulunmamaktadır (Toparlı-Çögenli-Yanık 2000: 129). Eserde metnin aslında da (أغان) ötreli elif, üstünlü gayin, elif ve nun harfli yazılış vardır (2b/13).

Tarihî dönemlerde *uğan* olarak bilinen kelime, Caferoğlu'nun yayımladığı Kİ'de, kelimenin ilk hecesi, elif harfinin üstüne konan ötre ile yazılmış (أغن) ve *oğan* olarak okunmuştur (Caferoğlu 1930: 15).

Kelimenin doğru biçimi *Ugan*'dır. Ancak Türkoloji araştırmalarının henüz çok ilerlemediği dönemlerde *o* ile *Ogan* şeklinde okunmuş veya yazılmış olmalıdır.

Sonuç

Allah'ı, Tanrı'yı ifade eden kelimeler, tarihî Kıpçak Türkçesinin kullanıldığı üç alanı yansıtan eserlerden yola çıkılarak çeşitli yönlerden değerlendirilmiştir. Buna göre Kıpçak sahası eserlerinin kelimelerinde ses ve anlam değişimleri dikkat çeker. Bölge ve din yakınlığı olan eserlerin söz varlığıyla farklı din ve bölge eserlerinin söz varlığı arasında farklılıklar görülmüştür. Dilin kullanıldığı zaman da bu farklılığın sebeplerinden biridir.

Deşt-i Kıpçak bölgesindeki *Codex Cumanicus*'un dili ile Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinin hâkim olduğu bölgenin dili arasında benzerlikler ve farklılıklar dikkat çeker. Yakın bölgelerde oluşları, her iki bölgenin eserlerinin Hristiyanlık etkisinde oluşması benzerlikleri yansıtmaktadır. Tanrı ile Hz. İsa'nın bir tutulması, "Tanrı, Allah" ile ilgili çoğu sözlerin aynı zamanda Hz. İsa için de kullanılmasını örnekendirir: *kızdan Atası töredi/töretteçi yanla tuvdi*. (bakireden Babası türedi/yaratıcı yeniden doğdu.) gibi. Aralarındaki dönem farkı, daha çok farklılıkları yansıtır: *Bey* kelimesinin *y* sesinin daraltıcı özelliğiyle değişikliğe uğramış şeklinin *Biy* olarak EK'de bulunması gibi. CC'de ise *Biy* kelimesi bulunmamaktadır. Aynı şekilde, Memlûk-Kıpçak sahasındaki *Allah* anlamında görülen *İdi* kelimesinin

CC'de bulunmayıp Ermeni Kıpçakçasında bunun zamanla değişikliğe uğramış şekli olan *Egä, Eyä* kelimelerinin görülmesi gibi.

Mısır-Memlûk sahasındaki eserlerin İslâmiyet'in etkisinde yazılması, kuzeydeki eserlerle Memlûk sahası eserleri arasında söz varlığı açısından bazı farklılıkları daha net ortaya koymaktadır: Allah'ı belirten sözlerin sadece Allah için kullanılması gibi. Hristiyanlıkta Tanrı ile Hz. İsa denk tutulduğu için CC ve EK'de Allah'ın adları ve sıfatları Hz. İsa için de kullanılmıştır.

Memlûk-Kıpçak Türkçesi eserlerinde Türkçe yanında Kur'an'ın dili olan Arapça kelimelerin bulunmasında ise bölge ve din dilinin Arapça olmasının payı büyüktür. Garkavets'in sözlüğünde bölgenin etkisi ve hazırlanan eserin özelliği nedeniyle Arapça, Farsça Lehçe, Ukraynaca, Ermenice gibi kelimelere yer verilmiş olsa da Kıpçak Türkçesi söz varlığı da ağırlıktadır.

Kıpçak Türkçesinin kuzey ve güney sahasında aynı kelimenin farklı şekillerine de rastlanır. Günümüz Türkçesine aktarılırken farklı okuyuşlar bu sayıyı arttırır. **Teñri (täñri, teñri, tengri, tängri, tañrı, tanrı, tañrı, tağrı, Tëñir, Tëner, Tëñri, Tëñeri, Tëñiri)** gibi aynı kelimenin -hatta aynı eserde- birkaç farklı yazılış ve okunuşu olabilmektedir. Kuzeydeki her iki Kıpçak Türkçesinde ince sıradan olarak *Teñri* kelimesi yazılmışken güneyde din ve bölge etkisiyle, ele alınan eserlerde farklı biçimlere, Arapça ve Farsça kelimelere de rastlanır. Hatta CC'nin İtalyan ve Alman bölümlerinde bile biçim yanında anlam farkına da rastlanır: *Bey* ve *beg* kelimelerinde olduğu gibi. İtalyan bölümü olan CC I'de *bey* şeklinde, "bey, emir" anlamında ve koca kelimesine de gönderme yapılarak "mal sahibi, efendi, soylu" anlamlarında; *beg* şeklinde ise "bey" anlamındadır. Alman bölümü olan CC II'de sadece *bey* şeklinde ve anlam genişlemesiyle de sadece "Rab, Tanrı" anlamında yer alması gibi.

Kıpçak sahasında Allah'ı, Tanrı'yı ifade eden kelimelerin bir kısmı belli bazı eklerin kullanımıyla veya bazı kelimelerin birleşimiyle farklı şekillerde ifade bulur. Yaratğan "Yaradan" **KI**, tirkizgen "diriltlen" **TZ**, tırgizgiçi **CC II**, tırgizzüçi "diriltici" **EK**, *Arı Tın* "Kutsal Ruh" **CC II** gibi. Birleşmeler sonucu *Tanrı, Hz. İsa* ve *teslis* (baba, oğul, kutsal ruh) inancıyla ilgili CC'de ve EK'de *bey, ari* yanında *Ata, üç, Teñri* kavramlarından da yararlandığı görülür. *Ata* kelimesi Kıpçak Türkçesinde *baba* anlamı yanında, teslisteki *baba* unsuru gibi, anlam genişlemesine uğradığı ve özellikle CC ve EK'de *Tanrı* anlamında da kullanıldığı için; *üç* ve türevleri "baba, oğul, kutsal ruh" olarak üçünü kastettiğinden; *Teñri* kelimesi ise Hristiyanların bu üç ögeyi ilâh kabul etmesinden dolayı muhtemelen teslis inancını ifade etmede yararlanan kelimeler olmuşlardır: *üç boy* "üç enkarnasyon" **EK**, *Üç tendeş* "teslis; Baba, Oğul, Kutsal Ruh" **CC II** gibi.

Eserlerde geçen *azukbârici, esirgövuçi, İdi, köktegi, Ugan, töretteçi, yarattaçı*, vb. gibi kelimeler aslında sıfattır. Ancak bunlar Allah'ın sıfatları olduğu için "Allah" anlamında da kullanılmış ve sözlüklerde bu kelimelere "Allah" karşılığı da verilmiştir.

Sonuç olarak Allah ve sıfatlarıyla ilgili Kıpçak Türkçesinden ele aldığımız başlıca kelimelerin dönem, zaman, bölge, din gibi çeşitli etkenlerle farklı şekilleri olduğu, örneklerle daha açık şekilde belirtilmeye çalışılmıştır.

Kaynakça

- ARGUNŞAH, M., GÜNER G. (2015). *Codex Cumanicus*, İstanbul: Kesit.
- ARGUNŞAH, M. (2017). “Codex Cumanicus’ta Hristiyanlığın Baba, Oğul ve Kutsal Ruh Üçlemesini Karşılıyan Türkçe Söz Varlığı”, *Türklük Biliminin Ulu Çınarı Zeynep Korkmaz Armağanı*, TKAE Yayınları, (Ed. Leyla Karahan) Ankara, s.69-85.
- ATALAY, B. (1945). *Ettuhfetü ’z-Zekiyye Fi’l-Lûgâti’-Türkiyye*, İstanbul:Bürhaneddin, Klişecilik ve Matbaacılık T.A.Ş.
- CAFEROĞLU, A. (1930). *Abû Hayyân, Kitâb al-idrâk li lisân al-Atrâk*. (Orijinal Metin) İstanbul: Evkaf Matbaası.
- CAFEROĞLU, A. (1931). *Abû Hayyân, Kitâb al-idrâk li lisân al-Atrâk*. İstanbul: Evkaf Matbaası.
- DOĞAN, İ., USTA, Z. (2014). *Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı*. Ankara: Altıncıpost.
- Et-tuhfetü ’z-Zekiyye Fi’l-Lûgâti’-Türkiyye*, No:KDM/230. Ankara: TDK Kitaplığı.
- GARKAVETS, A. (2010). *Kıpçakskoye pis'mennoye naslediye, Tom III, Kıpçakskiy slovar*. Almatı: Baur-Kasean.
- GOLDEN, P. vd., (2000). *The King's Dictionary The Rasulid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol, Handbook of Oriental Studies, section 8: Central Asia, Vol. 4*, Brill, Leiden-Boston-Köln.
- GÜNER, G. (2017). *Resûlî Sözlüğü'nün Türkçe Söz Varlığı*, İstanbul: Kesit.
- KASAPOĞLU-ÇENGEL, H. (2012). “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi”, *Dil Araştırmaları, 10 (Bahar)*, 17-23.
- KARAMANLIOĞLU, A F. (1989). *Gülistan Tercümesi*, Ankara: TDK.
- ÖZKAN, A. (2018). *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkindî*, Konya: Palet.
- TOPARLI, R. VURAL, H., KARAATLI, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TOPARLI, R., ÇÖGENLİ, M. S., YANIK, N. H., (1999). *El-Kavâninü'l-Külliyeye Li-Zabti'l-Lûgâti't-Türkiyye*, Ankara: TDK.
- TOPARLI, R., ÇÖGENLİ, M. S., YANIK, N. H., (2000). *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümânı Türkî ve Acemî ve Mugalî*, Ankara: TDK.
- TOPARLI, R., (2018). *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lûgati't-Türkiyye*, Ankara: TDK.
- ZAJACZKOWSKI, A. (1941). *Manuel arabe de la langue des Tures et des kiptehakes (Epoque de l'État Mamelouk)*, Şerif Hulûsi (Çev.). *Türklerin ve Kıpçakların Dili Hakkında Arapça Kitap*, TDK Kitaplığı Etüt 79, Ankara: TDK.
- ZAJACZKOWSKI, A. (1958). *Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l'époque de l'État Mamelouk. Bulğat al-Muštāk fi Luğat at-Turk wa-l-Qifzāq (l-ère partie, Le nom)*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.